

Sonnberger, Bernd

Stosunki językowe na południowej Warmii w 1910 r. według mapy Leo Wittschella

---

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1, 83-90

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Bernd Sonnberger

Stosunki językowe na południowej Warmii w 1910 r. według mapy Leo Wittschella

W 1925 r. dr Leo Wittschell, asystent w Instytucie Geograficznym uniwersytetu w Królewcu (Geographisches Institut der Albertus-Universität zu Königsberg), opublikował traktat pod tytułem *Die völkischen Verhältnisse in Masuren und dem südlichen Ermland*¹. Jego celem miała być – jak wyraźnie podkreślił autor we wstępie: „obrona sprawy niemieczyzny na wschodzie przed napierającą Polską”, tzn. obalenie ówczesnej polskiej tezy o identyczności języka z narodowością i uzasadnienie, że twórcy traktatu wersalskiego popełnili błąd, decydując o przeprowadzeniu plebiscytu w oparciu o dane językowe. W tym celu przedstawił krótki rys dziejów południowych Prus Wschodnich od czasów krzyżackich, początkowo skupiając się na przebiegu kolonizacji, potem koncentrując się na procesach germanizacyjnych od połowy XIX w., które odniósł do problemów gospodarczych i osadniczych, ilustrując je za pomocą danych statystycznych.

Głównym elementem pracy było przedstawienie na współczesnej autorowi mapie topograficznej² wyników przeprowadzonego w ramach spisu ludności w 1910 r. spisu językowego. Za pomocą symboli, oznaczających 20, 200, 2000 i 20 000 osób zaznaczył dla każdej miejscowości będącej tam w użyciu języki ojczyste (tak brzmiało pytanie ankiety) w różnych kolorach: niebieski – niemiecki, czerwony – polski, zielony – mazurski. Dwujęzyczni nie zostali uwzględnieni, lecz przyporządkowani po połowie obu językom. Mimo polemicznego z ustaleniami polskimi i, według oświadczenia samego autora – „narodowo-naukowego” charakteru, praca ma i dzisiaj pewną wartość, ponieważ w sposób przejrzysty zarówno graficznie, jak i liczbowo przedstawia stosunki językowe na terenach językowo mieszanych, w oparciu o oficjalne dane.

W niniejszym przyczynku zestawiono dane umieszczone na wspomnianej mapie dotyczące Warmii na południe od ustalonej granicy językowej (patrz poniżej) w postaci tabeli, podając dla każdej miejscowości: nazwę użytą na mapie (w kolejności alfabetycznej), współczesną nazwę polską³ oraz liczbę osób posługujących się poszczególnymi językami, z dokładnością do 20 osób, co wynika z zapisu przyjętego przez Wittschella.

¹ L. Wittschell, *Die völkischen Verhältnisse in Masuren und dem südlichen Ermland*, Veröffentlichungen des Geographischen Instituts der Albertus-Universität zu Königsberg, H. 5, Hamburg 1925.

² *Zusammendruck aus der Übersichtskarte von Mitteleuropa 1:300 000*, hergestellt von der Reichskartenstelle des Reichsamtes für Landesaufnahme, Berlin.

³ Na podstawie: *Katalog miejscowości województwa warmińsko-mazurskiego*, Urząd Statystyczny w Olsztynie, Olsztyn 2000.

Niemiecki, polski, mazurski

Możliwymi odpowiedziami na pytanie o język ojczysty były „niemiecki”, „polski” i „mazurski”. Ostatni uznano już wcześniej za odrębny język⁴ w przeciwieństwie do nazywanej „polskim dialektem” gwary południowej Warmii. Przyczyną był aspekt propagandowy, ponieważ w ten sposób pozbawiano stronę polską jej najważniejszego argumentu w roszczeniach wobec Mazur – polskojęzyczności⁵. Jednak sam Witschell wskazuje na to, że ludność miejscowa czasem także uważała język mazurski za język polski⁶ i tłumaczy ustaloną w spisie ludności znaczną ilość polskojęzycznych osób na Mazurach tym – jego zdaniem – nieporozumieniem. Analogicznie, zakładając tę „pomyłkę” na południową Warmię, można przypuszczać, że odpowiedź „mazurski” stanowiła raczej określenie wyznania (mazurski = ewangelicki) niż języka. Dlatego nie zachowano tutaj przejętego z mapy wyróżnienia i zsumowano oba języki pod pojęciem „polski”.

Dla przeanalizowanych w sumie trzech miast (Olsztyn, Barczewo/Wartembork, Biskupiec) i 192 miejscowości wiejskich (łącznie z majątkami i leśniczówkami, przy czym w tabeli nie zaznaczano, jaki charakter miały te miejscowości) otrzymano następujące dane:

Tabela 1

	Liczba osób	Język niemiecki	Język polski
Ogółem	101 900	58 560 (57,5%)	43 340 (42,5%)
Miasta	42 600	37 800 (88,7%)	4 800 (11,3%)
Miejscowości wiejskie	59 300	20 760 (35,0%)	38 540 (65,0%)

Wioski niemieckie, polskie i przebieg granicy językowej

Kiedy wydarzenia wojenne z lat 1656–1657 i epidemia dżumy 1709–1711 załamały dynamikę migracji polskiej do Prus Książęcych (i później do Królestwa w Prusach) oraz na Warmię i ograniczyły rozprzestrzenianie się języka polskiego na północ, wykształciła się granica językowa, która w swoim ogólnym zarysie, choć z pewnymi korektami na korzyść języka niemieckiego, utrzymała się do końca II wojny światowej. Rozpoczynające się w połowie XIX w. procesy germanizacji spowodowały szybkie zapuszczenie korzeni przez język niemiecki w miastach, podczas gdy na wsiach posuwał się on tylko powoli z północy na południe.

Chociaż polskojęzyczny obszar południowej Warmii na mapie Wittschella wygląda na pierwszy rzut oka na jednolity i zwarty, jego północny kres jest z powodu przenikania się języków w tamtejszych wsiach trochę niejasny, należało więc ustalić przebieg granicy językowej w sposób nieco samowolny. Wsie graniczne, w których zachodziły już silnie widoczne procesy na korzyść języka niemieckiego, a nawet te sąsiadujące z nimi na zachodzie i wschodzie, które w chwili przygotowywania mapy były już zupełnie zgermanizowane (np. Ottendorf/Radosty i Jonkendorf)

4 A. Kossert, *Preußen, Deutsche oder Polen? Die Masuren im Spannungsfeld des ethnischen Nationalismus 1870–1956*. Wiesbaden 2001, ss. 55–56.

5 A. Kossert, *Masuren- Ostpreußens vergessener Süden*, Berlin 2001, ss. 15–16.

6 L. Witschell, *Die völkischen Verhältnisse*, s. 29.

Jonkowo), zostały jeszcze ujęte w tabeli i tym samym przyporządkowane „polskiej” Warmii (innymi słowy: zupełnie zgermanizowane wsie graniczne włączano do tabeli tylko wtedy, jeśli miały bezpośrednio sąsiadujące na zachodzie lub/i wschodzie wsie ze znacznym jeszcze udziałem polskojęzycznych mieszkańców). Celem tego było uzyskanie jednolitego przebiegu granicy bez nadmiernych, nienaturalnych zniekształceń.

Skonstruowana w ten sposób granica językowa przebiegała na północ od wsi Gottken/Godki, Spiegelberg/Spręcowo, Groß Damerau/Dąbrówka Wielka, Tollack/Tuławki, Groß Lemkendorf/Lamkowo, Alt Vierzighuben/Stare Włóki, Wengojen/Węgój i Bredinken/Bredynki.

Ciekawym zjawiskiem jest zdecydowanie niemieckojęzyczna wieś Patricken/Patryki, która stanowiła wraz ze swoją sąsiednią miejscowością Preylowen/Prejłowo wyspę językową wewnątrz przeważnie polskojęzycznego obszaru na południowy wschód od Olsztyna. Tutaj w 1846 r., a więc w okresie, gdy żywioł polski stracił już zdolność integracyjną, osiedlono większą grupę niemieckich kolonistów⁷.

Sto lat germanizacji

Porównanie spisów językowych z lat 1827, 1910 i 1925 umożliwia przedstawienie dynamiki procesów germanizacyjnych na południowej Warmii. Jeszcze z pierwszego spisu, przeprowadzonego w czterdzieści pięć lat po aneksji Warmii przez Prusy, na polecenie urzędu statystycznego w Berlinie (Königliches Statistisches Büro in Berlin), wynikało, że na wsiach nie było możliwości porozumiewania się w języku niemieckim, a nawet w Olsztynie żyła tylko mniejszość niemiecka⁸. W 1925 r. natomiast tylko 12 tys. osób podało jeszcze polski jako ojczysty, oprócz 14 tys. (w porównaniu z tylko 4 tys. w 1910 r.) uważających się za „dwujęzycznych”⁹. Należy jednak dodać, że podczas gdy spis z 1910 r. można uznać za względnie obiektywny, to ten z 1925 r. został przeprowadzony i zinterpretowany stronniczo na korzyść języka niemieckiego¹⁰. Zatem w rzeczywistości w okresie, który dzielił te dwa spisy, rozszerzanie się niemieczyny przebiegło w sposób umiarkowanie powolny.

Stan gwary warmińskiej

Ciekawym zagadnieniem jest ówczesny stan liczebny gwary warmińskiej, który można szacować z przedstawionych w tabeli I danych za pomocą niektórych przesłanek:

- na wsiach język polski był równoznaczny z gwarą warmińską;
- polskojęzyczna ludność miast składała się z Warmiaków, posługujących się swoją gwarą, z niewielkim udziałem napływowych Polaków, posługujących się innymi odmianami polszczyzny;
- większość niemieckojęzycznych mieszkańców miast nie знаła gwary warmińskiej;
- większa część niemieckojęzycznych mieszkańców wsi faktycznie była dwujęzyczna (choć w spisie za takich podało się tylko 4 tys.), czyli reprezentowali Warmiaków, którzy stosunkowo

7 L. Wittschell, *Die völkischen Verhältnisse*, s. 32, powołując się na: A. Grunenberg, *Geschichte und Statistik des Kreises Allenstein*, Allenstein 1864, s. 51.

8 B. Poschmann, *Der Gebrauch der polnischen Sprache im Ermland um 1800*, Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde Ermlands, 1983/1985, Bd. 42/43, ss. 55-65.

9 L. Wittschell, *Das Ergebnis der Sprachenzählung von 1925 im südlichen Ostpreußen*, Veröffentlichungen des Geographischen Instituts der Albertus-Universität zu Königsberg, H. 7, Hamburg 1926.

10 A. Kossert, *Preußen, Deutsche oder Polen?*, ss. 172-176.

od niedawna władali językiem niemieckim. Wskazuje na to brak większych procesów migracyjnych między latami 1910 i 1925, przy jednoczesnym pozornym (o niewiarygodności spisu z 1925 r., patrz powyżej) gwałtownym zaniku języka polskiego, co można tłumaczyć tym, że wzrost liczby osób podających język niemiecki jako ojczysty był efektem raczej poglądów narodowych niż wskazaniem znajomości języka i pochodzenia etnicznego.

Liczba osób znających dialekt warmiński to zatem z jednej strony: ogół polskojęzycznych mieszkańców wsi (38 540), zwiększony o większą część niemieckojęzycznych mieszkańców wsi i większą część polskojęzycznych mieszkańców miast, i z drugiej strony suma z ogółu mieszkańców wsi i polskojęzycznych mieszkańców miast (64 100), zmniejszona o część niemieckojęzycznych mieszkańców wsi i mniejszą część polskojęzycznych mieszkańców miast (napływowi Polacy), leżąca więc między liczbami 38 540 i 64 100, przy tym prawdopodobnie bliżej górnej granicy. Warto dodać, że liczba ta odnosi się tylko do Warmii, a należy pamiętać, że istniała diaspora warmińska, głównie w Zagłębiu Ruhry, której znaczną część tworzyła także ludność władająca gwara warmińską.

Tabela 2

Miejscowość	Język polski	Język niemiecki	Język mazurski
1	2	3	4
Abstich/Lupstych	380	60	-
Allenstein/Olsztyn	2800	30 000	-
Alt Allenstein/Stary Olsztyn	40	60	-
Alt Kaletka/Stara Kaletka (patrz Neu Wuttrinen)***			
Alt Märtinsdorf/Marcinkowo	380	20	-
Alt Schöneberg/Wrzesina	260	100	-
Alt Vierzighuben/Stare Włóki	140	260	-
Alt Wartenburg/Barczewko	800	240	-
Ballingen/Baląg	-	60	-
Bärenbruch*/Niedźwiedź	-	180	-
Barwienen/Barwiny	60	20	-
Bergfriede/Barkweda	20	60	-
Bischofsburg/Biskupiec	800	4400	-
Bogdainen/Bogdany	80	20	-
Braunswalde/Brąswald	340	160	-
Bredinken/Bredynki	840	200	-
Bruchwalde/Kolpaki (patrz Rikowitz)			
Bukowagurra/Bukowa Góra	60	-	-
Darethen/Dorotowo	400	80	-
Daumen/Tumiany	140	60	-
Debrong/Dobrag	80	40	-
Deuthen/Dajtki	440	140	-
Dietrichswalde/Gietrzwałd	720	220	-
Diwitten/Dywity	320	220	-
Dongen/Dągi	20	40	-
Eichenstein/Dębno	20	40	-
Elisenhof/Ostrzeszewo (łącznie z Stolzenberg/Pieczewo, Kortau/Kortowo, Posorten/Pozorty)	340	220	100
Ersingsheid/Kudypy	-	60	-

1	2	3	4
Fittigsdorf/Wójtowo	340	100	-
Friedrichstadt/Pokrzywy	100	40	-
Ganglau/Gągławki	-	20	60
Gedaithen/Giedajty	280	60	-
Gillau/Giławy	480	40	-
Gottken/Godki	160	80	-
Göttkendorf/Gutkowo	620	380	-
Grabowo/(miejscość nieistniejąca)	40	-	-
Graskau/Groszkowo	100	-	-
Grieslienen/Gryźliny (łącznie z Grünau/Zielonowo)	620	140	-
Gronitten/Gronity	200	60	-
Groß Bartelsdorf/Bartolty Wielkie	400	60	-
Groß Bertung/Bartąg	380	200	-
Groß Bössau/Biesowo	100	440	-
Groß Buchwalde/Bukwałd	200	440	-
Groß Damerau/Dąbrówka Wielka	280	220	-
Groß Kleeberg/Klebark Wielki	320	140	-
Groß Kronau/Kronowo	620	240	-
Groß Lemkendorf/Lamkowo	460	680	-
Groß Leschno/Leszno	240	20	-
Groß Maraunen/Maruny	-	180	-
Groß Parleese/Parleza Wielka	40	60	-
Groß Purden/Purda	800	100	-
Groß Trinkhaus/Trękus	200	20	-
Groß Wolka/Wólka Wielka	80	100	-
Grünau/Zielonowo (patrz Grieslienen)			
Grünenberg/Zielona Góra	**	**	**
Hermisdorf/Cegłowo	60	40	-
Hirschberg/Jedzbark	480	100	-
Hochwalde/Lugwałd	160	140	-
Honigswalde/Miodówko	260	-	-
Jadden/Gady	220	200	-
Jaranserheide/Lańsk	20	60	-
Jomendorf/Jaroty	660	100	-
Jonkendorf/Jonkowo	-	820	20
Kainen/Kajny	100	60	-
Kalborn/Kalborn	420	20	-
Kaplitainen/Kaplityny	200	20	-
Kattreinen/Kojtryny	40	40	-
Kirschbaum/Kierzbuń	60	20	-
Kirschdorf/Kiersztanowo	-	240	-
Kirschlainen/Kierzliny	220	20	-
Klaukendorf/Klewki	260	60	-
Klein Bartelsdorf/Bartolty Małe	80	-	-
Klein Bertung/Bartązek	140	80	-
Klein Bössau/Biesówko	40	140	-
Klein Cronau/Kronówko	20	40	-
Klein Kleeberg/Klebark Mały	280	40	-
Klein Lemkendorf/Lamkówko	80	-	-
Klein Parleese/Parleza Małe	20	80	20

1	2	3	4
Klein Purden/Purdka	140	20	-
Klein Ramsau/Ramsówek	120	-	-
Klein Trinkhaus*/Trękusek	100	40	-
Kleisack/Zarębiec	100	80	-
Klutznick/Klucznik	60	20	-
Kollacken/Kołaki	-	20	40
Kortau/Kortowo (patrz Elisenhof)			
Köslinen/Kieźliny	260	180	-
Kramarka/Kramarka	**	**	**
Krämersdorf/Kromerowo	260	20	-
Kranz/Kręsk	100	-	-
Kroplainen/Krupoliny	80	20	-
Kunzkeim/Droszewo	20	120	-
Kutzborn/Studzianek	80	20	-
Labuch/Łabuchy	120	260	-
Lansk/Rybaki	120	-	-
Lengainen/Łęgajny	440	240	-
Leißen/Łajsy	100	20	-
Leynan/Linowo	120	80	-
Lipowo /Lipowo	20	20	-
Lykusen/Likusy	360	160	-
Mauden/Majdy	120	20	-
Micken/Myki	80	40	-
Mokainen/Mokiny	480	100	-
Mondtken/Mątki	380	260	-
Nagladen/Naglady	300	40	-
Nassen/Nasy	60	20	-
Nattern/Naterki	120	140	-
Nerwigk/Nerwik	160	-	-
Neu Bartelsdorf/Nowa Wieś	260	80	80
Neudims/Najdymowo	380	340	-
Neu Kaletka/Nowa Kaletka	320	20	-
Neu Maraunen/Biedowo	60	40	-
Neu Märtinsdorf/Nowe Marcinkowo	160	20	120
Neu Przykopp/Nowy Przykopp (patrz Przykopp)			
Neu Ramuck/Nowy Ramuk	60	40	20
Neu Schöneberg/Porbady	120	60	-
Neu Stabigotten/Ćwikielnia (ob. część Stawigudy)	120	-	-
Neu Wuttrinen/Chaberkowo (łącznie z Alt Kaletka/Stara Kaletka)	320	-	-
Nickelsdorf/Nikielkowo	60	120	-
Nusstal/Orzechowo	100	20	-
Odritten/Odryty	80	20	-
Ottendorf/Radosty	-	620	-
Pathaunen/Pajtuny	200	60	-
Patricken/Patryki	100	420	20
Paudling/Pudłag	80	20	-
Paulshof/Południowo	40	40	-
Penglitten/Pegłity	80	20	-

1	2	3	4
Pirk/Pirki	20	-	-
Plautzig/Pluski	420	140	-
Podlassen/Podlasy dwór	80	20	-
Polleiken/Polejki	20	60	-
Posorten/Pozorty (patrz Elisenhof)			
Preylowen/Prejłowo	20	180	60
Prohlen/Próle	200	-	-
Przykopp/Przykop (łącznie z Neu Przykopp/Nowy Przykop)	460	60	-
Purden/Purda Leśna	-	100	-
Quidlitz/Silice	120	40	-
Ramsau/Ramsowo	220	180	-
Raschung/Rasząg	360	220	-
Redigkainen/Redykajny	100	60	-
Rentienen/Rentyń	-	60	20
Reuschhagen/Ruszajny	520	200	-
Reussen/Ruś	560	120	-
Ridbach/Rzeck	600	100	-
Rikowitz/Rykowiec (łącznie z Bruchwalde/Kolpaki)	60	-	-
Rochlack/Ruklawki	300	40	-
Rosenau/Różnowo	520	280	-
Rosgitten/Różgity	60	20	-
Rothfließ/Czerwonka	120	700	-
Sadlowo/Sadłowo	60	60	-
Salbken/Zalbki	80	100	20
Sapuhnen/Sapuny	20	20	-
Sauerbaum/Zerbuń	280	500	-
Schaustern/Szalstry	40	340	-
Schillings/Szelążek	40	-	-
Schippenn/Szypry	20	20	-
Schönau/Szynowo	40	80	-
Schönbruch/Lugi	60	20	20
Schönbrück/Szabruk	480	200	-
Schönfelde/Unieszowo	560	200	-
Schönfliess/Dadaj	40	40	-
Schönwalde/Szczęsne	280	100	-
Skaibotten/Skajboty	540	100	-
Sombien/Ząbie	160	20	-
Spiegelberg/Spręcowo	340	260	-
Stabigotten/Stawiguda	660	100	-
Stanislawo/Stanclowo	840	180	-
Stenkienen/Stekiny	160	140	-
Stolpen/Slupy	20	60	-
Stolzenberg/Pieczewo (patrz Elisenhof)			
Striewo/Stryjowo	480	60	-
Tengutten/Teguty	-	60	-
Thalberg/Grądek	**	**	**
Thomsdorf/Tomaszkowo	440	80	-
Tollack/Tuławki	340	600	-
Trautzig/Track	20	80	-

1	2	3	4
Wadang/Wadąg	80	100	-
Wallen/Waly	80	-	-
Warkallen/Warkaly	280	120	-
Wartenburg/Barczewo	1200	3400	-
Wascheltal/Waszeta	40	-	-
Wemitten/Wymój	320	20	-
Wengaiten/Węgajty	40	180	-
Wengoyen/Węgój	360	280	-
Wieps/Wipsowo	520	340	-
Wigodda/Wygoda	80	-	-
Willims/Wilimy	180	280	-
Windtken/Wołowno	120	180	-
Woppen/Wopy	20	20	-
Woritten/Woryty	440	140	-
Wuttrinen/Butryny	700	80	-
Wyranden/Wyrandy	240	20	-
Zabrodzin/Zabrodzie	60	-	-
Zazdross/Leśniczówka Zazdroś	60	20	-
Sygnatury na południu od Bischofsburg/Biskupca (nieprzyporządkowywane określonej miejscowości)	60	160	20
Sygnatury na południu od Wartenburg/Barczewo (nieprzyporządkowywane określonej miejscowości)	120	140	-

* Mapa Wittschella pokazuje tylko sygnatury bez napisu; nazwę zaczerpnięto z: A. Pospiszyłowa, *Toponomia poludniowej Warmii*, Olsztyn 1987.

** Brak sygnatur na mapie Wittschella.

*** Z powodu dużej skali mapy separacja miejscowości sąsiadujących niekiedy nie była możliwa. Takie skupienia zostały przeanalizowane sumarycznie, odpowiednią wartość umiejscowiono przy jednej z wybranych miejscowości, sygnalizując to odnośnikami.